

Episkopska crkva na lokalitetu Brangović

Ovaj rad se zasniva na proučavanju kasnoantičkog utvrđenja Brangović, tačnije jednobrodne crkve sa subselijumom (episkopskim sedištem). Ovo istraživanje je obavljeno na osnovu uporednih analiza informacija sa publikovanih lokaliteta, na kojima beležimo kasnoantičke tj. ranosrednjovekovne jednobrodne crkve sa subselijumom, a koje su se nalazile u okviru utvrđenja, u provinciji Ilirik. Rezultati pokazuju da je crkva u Brangoviću, episkopska crkva iz VI veka n.e., podignuta za vreme obnove cara Justinijana I. Naša pretpostavka je da su se u crkvi održavale službe episkopa koji je tu stolovao ili povremeno dolazio, a da je crkva u Brangoviću bila značajna za proces širenja hrišćanstva.

Uvod

Ostaci kasnoantičkog utvrđenja Jerinin grad nalaze se na 7 km jugozapadno od Valjeva, u ataru sela Brangović, u klisuri reke Gradac. Utvrđenje je podignuto na zapadnim obroncima brda Branig koje je sa tri strane okruženo koritom reke Gradac. Nadmorska visina najviše tačke iznosi 513 metara, dok je najniža 440 metara. Sa južne i jugozapadne strane tvrđavu štite visoke i nepristupačne litice, pa je jedini prilaz moguć samo sa severne strane (slika 1).

Prva arheološka iskopavanja na ovom lokalitetu izvršena su tokom 2003. godine od strane Zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Valjeva u saradnji sa Arheološkom zbirkom Filozofskog fakulteta u Beogradu. Tom prilikom je utvrđeno da se radi o tvrđavi višeugaone osnove, dimenzija oko 320 × 220 m. Arheološki radovi bili su usmereni na istraživanje se-

vernog dela tvrđave gde je konstatovana ulazna kapija i na zapadni deo, na kome su pronađeni ostaci jednobrodne crkve, dimenzija 13.3 × 8.6 m (Arsić i Mrkobrad 2004: 93) (slika 3).

Primarni cilj ovog rada bilo je proučavanje arhitekture crkve u Brangoviću, provera pretpostavki da li je u pitanju episkopska crkva, kao i pokušaj rekonstrukcije načina funkcionisanja same crkve. Istraživanje je obavljeno na osnovu uporednih analiza informacija sa publikovanih lokaliteta, na kojima beležimo jednobrodne episkopske crkve u okviru

Slika 1. Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Brangović (foto: Milan Marković)

Figure 1. Late antique fortress Brangović (photo: Milan Marković)

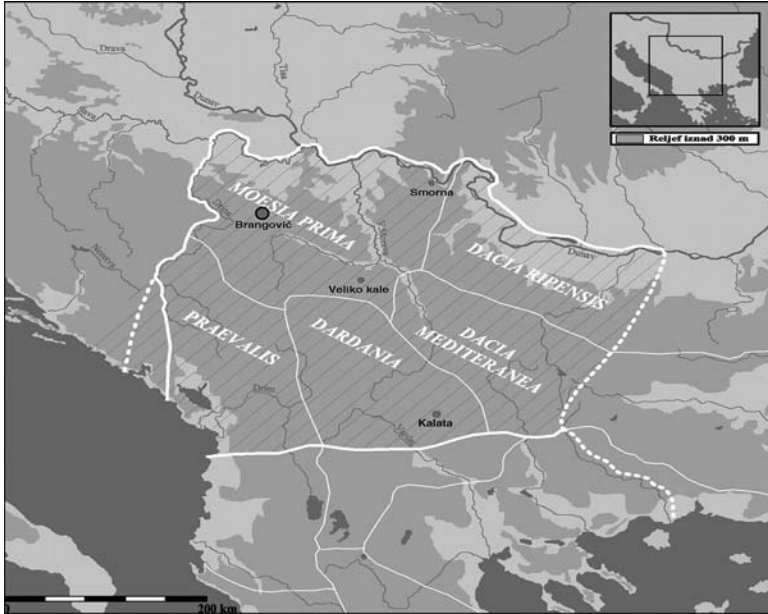
utvrđenja na prostoru nekadašnjeg Ilirika (slika 2).

Problem u istraživanju bilo je to što je utvrđenje Brangović, jedino delimično istraženo kasnoantičko utvrđenje u zapadnoj Srbiji. Takođe, problemi su bili istorijski podaci vezani za sam lokalitet Brangović koji ne postoje, kao i nedostatak informacija o Justinijanovoj obnovi i neistraženost kasnoantičkih

Tamara Pavlović (1989), *Pančevo, Moravska 4, učenica 3. razreda Gimnazije "Uroš Predić" u Pančevu*

Aleksandar Gajić (1988), *Popinci, JNA 28, učenik 4. razreda Gimnazije "Branko Radičević" u Staroj Pazovi*

MENTOR: Jelena Živković, *Obrenovac, studentkinja II godine arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu*

Slika 2.
Jednobrodne episkopske crkve u doba Justinijanove reforme

Figure 2.
Single-nave episcopal churches in period of Justinian reform

utvrđena i ranohrišćanskih episkopskih crkava na ovim prostorima.

U sitraživanju je korišćena stručna literatura i originalna terenska dokumentacija. Da bi se upotunio fond podataka koji su vezani za problem ovog rada konsultovan je arheolog Radivoj Arsić iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture Valjevo, inače rukovodilac terenskih istraživanja na lokalitetu Brangović. On nam je pružio stručne savete, koji su bili od velike pomoći prilikom izrade rada. Nakon prikupljanja svih raspoloživih podataka, pristupilo se uporednoj analizi metodom analogije i komparacije.

U radu su korišćene skice crkvi Kalata iz rada "Dve ranohrišćanske crkve kod Make donske Kamenice" (Mikulčić 1977: 187), kao i skice i fotografije iz originalne terenske dokumentacije.

Rezultati i diskusija

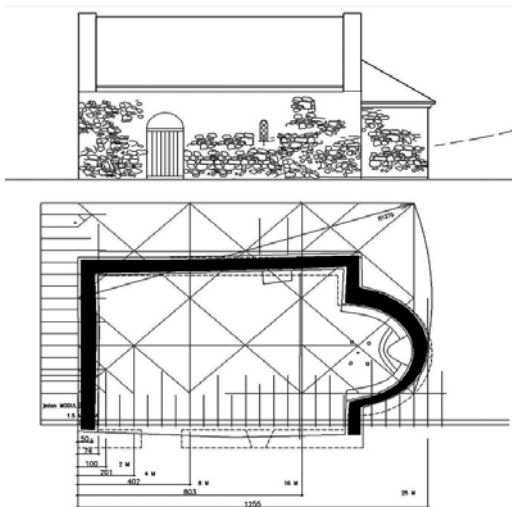
U apsidi crkve u Brangoviću, tačnije u centralnom delu apsidalnog luka, konstatovani su kameni ostaci polu-lučnog episkopskog sedišta – subselijuma, na osnovu čega su arheolozi pretpostavili da se radi o episkopskoj crkvi (Arsić i Mrkobrad 2004: 95). Pored subselijuma, od nepokretnih nalaza, u crkvi je pronađeno sedište za sveštenstvo i tragovi časne trpeze. U sloju gareži, na prostoru naosa evidentirani su fragmenti keramike, koji se pouzdano

moгу datovati u VI-VII vek (Arsić i Mrkobrad 2004: 95). Sloj gareži ukazuje na stradanje crkve. Najverovatnije se radi o razaranju od strane slovenskih i avarskih plemena, koja su bila naseljena na prostoru nekadašnje rimske provincije Panonije.

Teško je govoriti o položaju crkve sa strateškog aspekta, ali činjenica je da se ova građevina nalazila na izuzetno povoljnom položaju, odnosno bila je smeštena na jednom od najsigurnijih mesta u utvrđenju, jer je bila okružena strmim liticama i znatno udaljena od samog ulaza u fortifikaciju.

Na osnovu registrovanih pokretnih nalaza i tragova paljenja, izneta je pretpostavka da je crkva u utvrđenju Brangović podignuta prilikom obnove kasnoantičkih fortifikacija na prostoru Balkana, u vreme vladavine Justinijana I (527-565 g.n.e) (R. Arsić, usmena informacija).

Kao veliki obnovitelj Rimskog carstva, i kao hrišćanski vladar, car Justinijan I nastojao je da održi političku i crkvenu stabilnost Carstva koje je obuhvatalo različite narode, kulture, pa i verovanja (Popović 2004: 62). Tom prilikom, obnovljena su i izgrađena mnoga utvrđenja i gradovi u prefekturi Ilirik. Ono što je karakteristično za utvrđenja iz vremena Justinijanove obnove je to što su utvrđenja podizana na značajnim strateškim mestima koja su kontrolisala komunikacije, štitila rudne revire i stanovništvo (Premović-Aleksić 2004: 169). Jedan tip takvih utvrđenja bili su refugijumi, tj. pribežišta

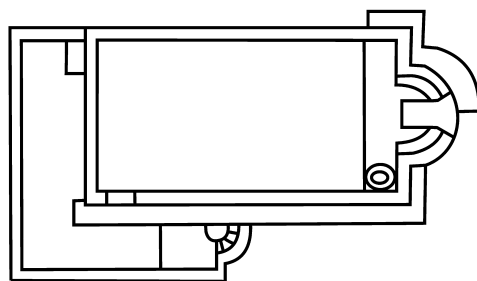

Slika 3. Osnova episkopske crkve na lokalitetu Brangović (skica: Tihomir Dražić)

Figure 3. Base of episcopal church in Brangović (sketch: Tihomir Dražić)

u kojima je bila smeštena vojska, ali i okolno stanovništvo, dok su u utvrđenim podgrađima živeli zanatlije i trgovci (Premović-Aleksić 2004: 169). U okviru refugijuma nalazila se i crkva, čija je uloga bila važna zbog procesa hristijanizacije, prilikom kojeg je pokrštavano stanovništvo i vojska. Treba istaći da su ovakve fortifikacije često predstavljale i hrišćanske centre, sa episkopskim sedištima. Episkopije su bili manji hrišćanski centri, pod čijom jurisdikcijom su se nalazile ostale crkve u okolini. Sve episkopije bile su pod jurisdikcijom arhiepiskopije, kao što je to u prefekturi Ilirik bila Iustiniana Prima.

Obnova limesa i mnogobrojnih utvrđenja u severnim provincijama Vizantijskog carstva, izvršena je prevashodno zbog neprestane opasnosti koja je pretila sa severa, od strane slovenskih, avarskih, hunskih i gotskih plemena (Ostrogorski 1996: 92). Planskim obnovama utvrđenja, došlo je do bržeg razvoja hrišćanstva, zahvaljujući izgradnji episkopskih crkva unutar fortifikacija. Na taj način, hrišćanstvo se širilo među nekrštenim plemenima

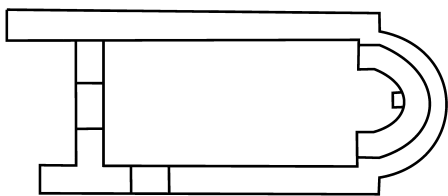
Slika 4. Osnova episkopske crkve na lokalitetu Veliko kale (skica dobijena od: Julka Kuzmanović-Cvetković)

Figure 4. Base of episcopal church in Veliko kale (courtesy of: Julka Kuzmanović-Cvetković)

koja su živela na području Balkana, u Iliriku (Popović 1995: 63). Među ovim utvrđenjima nalaze se i fortifikacije koje su po arhitekturi, periodu izgradnje crkve i položaju utvrđenja slična Brangoviću, kao što su Veliko kale, Kalata i Smorna.

Veliko kale u Babetincu se nalazi na južnim obroncima Velikog Jastrepcu, omeđeno Babotinskom rekam i Gradiškim potokom. Prilikom iskapanja, u jugoistočnom delu utvrđenja, registrovana su dva crkvena objekta (Kuzmanović-Cvetković 1986: 214). Konstatovana je jednobrodna episkopska crkva, dimenzija 13.7×6.0 m, u kojoj su pored subselijuma pronađeni i ostaci sedišta za sveštenstvo (Kuzmanović-Cvetković 1986: 215) (slika 4). Za razliku od crkve u Brangoviću, u oltarskom delu crkve u Babetincu, otkriven je objekat za koji se smatra da je đakonikon, dok bi manji bazen u uglu broda mogao biti baptisterijum. Na osnovu arhitekture ranohrišćanskih crkvi i pronađenih fragmenata keramike, period izgradnje crkve se može hronološki opredeliti u VI vek (Kuzmanović-Cvetković 1986: 216). Među tra-govima paljevine, konstatovani su pokretni arhe-ološki nalazi, koji upućuju na to da je crkva stradala najverovatnije u drugoj polovini VI i početkom VII veka (Kuzmanović-Cvetković 1986: 217).

U klisuri, na ušću reke Kamenice u Bregalnicu, nalazi se brdo Kalata sa ostacima kasnoantičkog utvrđenja, koje je moguće uzeti za komparaciju sa Brangovićem. U južnom delu fortifikacije nađeni su tragovi jednobrodne crkve dimenzija 11.7×8.5 m (Mikulčić 1977: 184), gde su u apsidalnom delu konstatovani ostaci subselijuma, kao i tragovi časne

Slika 5. Osnova episkopske crkve na lokalitetu Kalata

Figure 5. Base of episcopal church in Kalata

trpeze, dakonikona i protezisa (Mikulčić 1977: 188) (slika 5). Od pokretnih nalaza, pronađeni su fragmenti keramike koji se opredeljuju u VI vek.

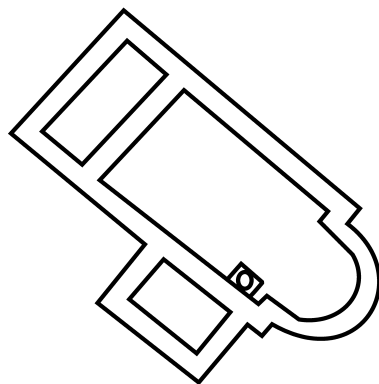
U sklopu dunavskog limesa uočena je fortifikacija s kojom je moguće vršiti izvesne analogije na osnovu arhitekture, perioda funkcionisanja i postojanja episkopske crkve.

Fortifikacija Boljetin (Smorna), kao i ostala pomenuta utvrđenja, pripadala je periodu Justinijanove obnove. Smeštena je uz samu liticu prema Dunavu, sa ostalih strana ograđena blagim odsecima. U srednjem delu utvrđenja pronađeni su ostaci crkve, dimenzija 15×5 m (Zotović 1984: 90) (slika 6). Kao i prethodne, i ova crkva se na osnovu pokretnih nalaza i arhitekture građevine, registrovanih u naosu, opredeljuje u period VI veka (Zotović 1984: 223). Konstataciju da se radi o episkopiji potvrđuje nalaz episkopskog trona u apsidi građevine (Zotović 1984: 23). Pored episkopske stolice, na južnoj strani naosa evidentirana je krstionica krstolikog oblika (Popović 1995: 91).

Zaključak

Rezultati dobijeni ovim radom pokazuju da je crkva u Brangoviću nastala tokom VI veka za vreme Justinijanove obnove. Subselijum, pronađen u okviru crkve (koji je dao povod za pretpostavku da se radi o episkopskoj crkvi), kao i uporedna analiza koja je vršena u ovom radu, potvrđuju pretpostavku da se u Brangoviću nalazila episkopska crkva.

Dosta je nesigurno diskutovati o crkvi i njenoj ulozi u okviru fortifikacije i zapadnom delu provincije Moesia Prima. Na osnovu vršenih analogija, moguće je dati neke preliminarne zaključke zbog

Slika 6. Osnova episkopske crkve na lokalitetu Smorna (skica: Ivan Mikulčić)

Figure 6. Base of episcopal church in Smorna (sketch: Ivan Mikulčić)

malog obima istraživanja samog lokaliteta i rano-hrišćanskih crkvi uopšte. Naša pretpostavka je da su se u crkvi održavale službe episkopa koji je tu stolovao ili povremeno dolazio, mada se o tome ne može govoriti bez pouzdanih podataka. Pretpostavljamo da je crkva u Brangoviću bila značajna za proces širenja hrišćanstva, ali ne možemo biti sigurni da je njena prvenstvena uloga bila pokrštavanje stanovništva koje je živelo u samom utvrđenju i neposrednoj okolini.

Jedna od pretpostavki jeste da je primarna uloga utvrđenja u Brangoviću bila odbrana od plemena sa severa, pre svega Slovena i Avara, dok se sporedna funkcija odnosila na kontrolisanje puta duž reke Gradac mada postoji i mogućnost da je utvrđenje bilo indirektno povezano sa eksploatacijom prirodnih resursa u okolnim rudnicima.

Zahvalnost. Želeli bismo da se zahvalimo arheologu Radivoju Arsiću, na ukazanoj stručnoj pomoći, kao i arheologu Julki Cvetković-Kuzmanović, koja nam je obezbedila neophodne skice.

Literatura

Arsić R. i Mrkobrad D. 2004. Brangović – Preliminarna arheološka istraživanja ranosrednjovekovnog utvrđenja (VI-X vek). *Glasnik međuopštinskog arhiva Valjevo*, 38: 79.

Biršev A., Skopljak Z., Filipović V. 1994. Planigrafija srednjovekovnog utvrđenja Jerinin grad u selu Brangović. U *Petničke sveske* (ur. B. Savić). Valjevo: Istraživačka stanica Petnica, 57-68.

Kuzmanović-Cvetković J. 1986. Ranovizantijsko utvrđenje u Babotincu. *Glasnik SAD*, 3: 213.

Mikulčić I. 1977. Dve ranohrišćanske crkve kod Makedonske Kamenice. *Starinar* XXVII: 182.

Ostrogorski G. 1996. *Istorija Vizantije*. Beograd: Prosveta.

Popović R. 1995. *Rano hrišćanstvo na Balkanu pre doseljavanja Slovena (Srbija, Povardarje, Crna Gora)*. Beograd

Popović V. R. 2004. Crkvene prilike u doba cara Justinijana Prvog (527-565). U *Zbornik radova Niš i Vizantija* (ur. M. Rakocija). Niš: Prosveta, II deo, str. 61-70.

Premović-Aleksić D. 2004. Kasnoantička i ranovizantijska utvrđenja u novopazarskom kraju. U *Zbornik Niš i Vizantija* (ur. M. Rakocija). Niš: Prosveta, II deo, str. 165-176.

Zotović Lj. 1984. Boljetin (Smorna), rimski i ranovizantijski logor. *Starinar*, XXXIII-XXXIV: 211.

Tamara Pavlović and Aleksandar Gajić

Episcopal Church in Brangović

Remains of the late Byzantine fortress Jerinin grad are located 7 km southwest of the city of Valjevo, in the district of the village Brangovic. The

remains are in the canyon of the river Gradac, on the west side of the Branig hill which is circled by three sides with the river bed of the river Gradac (Figures 1 and 2). During the archaeological exploration of the mentioned fortress, in the steep part towards the river Gradac remains of a church were found, dimensions 133 × 86 meters (Figure 3).

The purpose of this research was to make an analogy with episcopal churches, which were placed within the fortress and belonged to the same historical period, in order to define the importance that the fortress and church in Brangovic had had on the old province Moesia Prima and the Byzantine empire.

In the church hall, in the central part of the church hall span, stone remains form a half span episcopal seat – subselium (Arsić and Mrkobrad 2004: 95). Besides the subselium and other seats, the seats for nobleman are also found.

Analogically with the episcopal churches in Veliko kale, Kalata and Smorna, similar characteristics are found, related to the position of the church inside the fortress, architecture, function and time of the church's destruction (Figure 4).

Episcopal churches in analogical fortresses are of similar dimensions as the church in Brangovic. As there was insufficient research of the church, the tracks of the baptisterium were not determined, different than the other churches in Veliko kale and Smorna. Therefore, on the basis of analogy, we can state that there is a possibility that a baptisterium existed outside of the church, on the north side.

However, the data is insufficient for us to succeed in reconstructing historical events, processing and determining the importance of this church and fortification, so this will be the bases for our future research.

